

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Факультет № 6
Кафедра соціології та психології

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
з навчальної дисципліни «**Етнопсихологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти
053 Психологія (практична психологія)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
Бондаренко Л. О.

Професор кафедри соціології та психології, доктор педагогічних наук, доцент
Марченко О. Г.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О. М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами (денна форма навчання)

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські	Практичні	Лабораторні	Самостійна робота	
ТЕМА № 1. Предмет, методологія та завдання етнічної психології як науки	12	2	2			8	
ТЕМА № 2. Становлення та розвиток етнічної психології	12	4	2			6	
ТЕМА № 3. Психологічна характеристика етнічних спільнот	12	2	2			8	
ТЕМА № 4. Етнічний світ людини як предмет етнічної психології	12	2	2			8	
ТЕМА № 5. Психологія нації: сутність, структура, своєрідність	14	2	2			10	
ТЕМА № 6. Міжгрупове сприйняття в міжетнічних відносинах	14	2	2			10	
ТЕМА № 7. Психологія міжетнічних конфліктів	14	2	2			10	
Всього за семестр № 2:	90	16	14	-	-	60	залік

1.1 Розподіл часу навчальної дисципліни за темами (заочна форма навчання)

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни					Вид контролю	
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські	Практичні	Лабораторні		Самостійна робота

Тема № 1. Предмет, методологія та завдання етнічної психології	12	2				10	залік
Тема № 2. Становлення та розвиток етнічної психології	10					10	
Тема № 3. Психологічна характеристика етнічних спільнот	14	2	2			10	
Тема № 4. Етнічний світ людини як предмет етнічної психології	14	2	2			10	
Тема № 5. Психологія нації: сутність, структура та своєрідність	14	2	2			10	
Тема № 6. Міжгрупове сприйняття в міжетнічних відносинах	12	2				10	
Тема № 7. Психологія міжетнічних конфліктів.	14					14	
Всього за семестр №2.	90	10	6			74	

2. Методичні вказівки до семінарських занять

Тема № 1. Предмет, методологія та завдання етнопсихології як науки.

Семінарське заняття: Особливості предмету психології.

Навчальна мета заняття: З'ясувати специфічність предмету етнічної психології.

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), - 0 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання:

1. Предмет і структура етнічної психології.
2. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.
3. Етнос і культура як об'єкти психологічного вивчення.
4. Проблеми етнопсихології як однієї з галузей психології.
5. Функції етнопсихології в сучасному суспільстві.

Методичні вказівки до першого питання:

У відповіді на перше питання слід взяти до уваги, що будь-який науковий напрям переростає в окрему галузь науки тільки тоді, коли починає набувати власної "самосвідомості", визначаючи своє місце серед інших наук, уточнюючи основні принципи та поняття, а в процесі уточнення основних понять визначається з об'єктом і предметом своїх досліджень. *Предметом* етнопсихології є соціально-психологічні риси національно-етнічних спільнот, їхній вплив на поведінку особистості, а також соціально- психологічні процеси й особливості етнічного розвитку та міжнаціонального спілкування. Виходячи з цього визначення, науковці виділяють у предметній галузі етнопсихології три дослідницьких структурних блоки.

При відповіді на друге питання, варто з'ясувати особливості зв'язку етнопсихології з іншими науками. *Етнопсихологія та етнографія*. Традиційно найтісніший зв'язок етнопсихологія має з етнографією. Адже біля джерел етнопсихології стояли не психологи, а етнографи, які й запропонували виділити один з її розділів - психічну етнографію, тобто вивчення інтелектуальних здібностей народу, силу волі та характер, почуття гідності. Отже,

етнопсихологію та етнографію поєднує об'єкт дослідження - етнічні спільноти, але етнографія вивчає побут і культуру народів, а етнопсихологія досліджує свідомість етнічних спільнот, закономірності її формування та функціонування. *Етнопсихологія та антропологія.* Така галузь етнічної психології, як психологічна антропологія близька за змістом до соціальної (культурної) антропології, але остання має свою сферу дослідження - людину як частину культури, властивої певній спільноті. *Етнопсихологія та соціальна психологія.* Деякі дослідники розглядають етнопсихологію як галузь соціальної психології, оскільки ці науки близькі за об'єктом і предметом дослідження. Соціальна психологія вивчає процеси розвитку та функціонування суспільної психології та соціальних спільнот (великих і малих соціальних груп), а етнопсихологія - духовно-психологічні риси етносів, їхню специфіку та прояв у всіх сферах діяльності та культури. Виділення етнопсихології із соціальної психології як наукового напрямку пов'язане з особливим інтересом до етнічної свідомості та ідентичності в соціальних стосунках суспільства. *Етнопсихологія та соціологія.* Етнічні спільноти, оскільки вони є соціальними спільнотами, вивчає і соціологія, але в неї узагальненіший підхід до них. Однак у підходах до етнічної свідомості в соціології та етнопсихології багато спільного, зокрема, вони користуються схожими методами дослідження. *Етнопсихологія та культурологія.* Культурологічні дослідження тісно пов'язані з етнографічним аналізом культури, з розробкою її етнічних проблем. Ця гілка етнопсихології вивчає мову, побут, архітектуру, творчість, а також релігію різних етносів. *Етнопсихологія та фольклористика.* Беззаперечний зв'язок етнопсихології і з фольклористикою. Якщо фольклористика вивчає фольклор різних народів взагалі, то етнопсихологія приділяє увагу архетипам, які зафіксовані у фольклорі. *Етнопсихологія та історія.* І нарешті, з історії етнопсихологія бере матеріал про зародження, розвиток, а також зникнення чи асиміляцію певних етнічних груп: націй, національностей, народностей. *Етнопсихологія та екологічна психологія.* Протягом тривалого часу вчені досліджують вплив екології на етнічну психологію. Так, існує чимало робіт, де показано, як довкілля (природа, архітектура) впливає на формування менталітету тієї чи іншої нації.

Відповідь на третє питання надає змогу усвідомити одне з центральних понять цієї дисципліни. Одним з базових понять етнопсихології є поняття "етносу" чи "етнічної спільності". Уперше термін "етнічна спільність" було введено до наукового обігу в 1957 р. М.М. Чебоксаровим і М.Г. Левіним. Вони вважали, що це поняття є набагато ширшим у порівнянні з поняттям "народ".

Етнічна спільність - це тип великої соціальної групи, який формується та розвивається природно-історичним шляхом і може існувати у двох видах:

- 1) як реальна (компактна) сукупність людей, що завдяки відносній цілісності є самостійним суб'єктом історичного та соціального процесу;
- 2) у дисперсному (розсіяному) стані (входить до чисельніших етнічних спільностей як їх структурне утворення).

Найвдаліше визначення етносу, що ґрунтувалося на проведених теоретичних дослідженнях, було запропоновано етнографом Ю.В. Бромлеем. Етнос - це усталена сукупність людей, що історично склалася на певній території

та має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, характеризується усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших утворень (самосвідомість), що зафіксовано в її самоназві (етнонімі).

Окрім такого вузького розуміння поняття етносу, Ю.В. Бром-лей розглядає етнос, в широкому розумінні цього слова, як етно-соціальний організм (наприклад, нація з її економічною і політичною спільністю). Основними ознаками етносу в різних формах його існування є:

- 1) наявність шлюбно-сімейних зв'язків;
- 2) спільність території та політичного устрою;
- 3) мова;
- 4) економічна єдність.

Упродовж десятиліття (1957-1968 рр.) науковцями обговорювалася проблема визначення поняття "етнічна спільність" та його основних ознак. Не викликали заперечень такі ознаки етнічної спільності: спільність мови (за допомогою мови виявляється культура) і спільність території. Щодо ознаки "економічна єдність" такої єдності не існувало. Деякі дослідники висловлювали думку про те, що економічна єдність визначається політичними, а не етнічними межами і тому притаманна не нації чи етносу, а державі. У вітчизняній психологічній науці дотримуються погляду, згідно з яким етноси можуть існувати у різних формах. Найпопулярнішою є історично-стадіальна типологія, згідно з якою виокремлюють такі основні форми етносів: клани, плем'я, народність, нація. Водночас у вітчизняній науці найбільш вживаними є такі поняття: плем'я, народність, нація; у зарубіжній - плем'я і нація. Отже, поняття етносу є найширшим у порівнянні з іншими наведеними вище поняттями, якими позначено його форми.

При відповіді на останнє питання слід чітко виділити функції етнопсихології. Основними функціями етнопсихології є:

- 1) гносеологічна, яка полягає в пізнанні закономірностей, що з'являються у психіці суб'єктів етнопсихології;
- 2) описова, яка виявляється у фіксації результатів вивчення етнічних груп і спільностей за допомогою певних систем позначень, що визначені в науці;
- 3) прогностична, яка полягає у практиці та теорії прогнозування, що здійснюється на базі етнопсихології;
- 4) культурологічна, яка пов'язана з вивченням етнопсихологією культурних процесів у конкретному етносі;
- 5) комунікативна, яка полягає у вивченні етнопсихологією процесів міжособистісного спілкування представників різних етносів та особливостей їх поведінки;
- 6) етнополітична, яка виявляється у детальному вивченні етнічних процесів в етнічних групах з метою напрацювання рекомендацій щодо безконфліктної політики держави стосовно етнічних груп, які її населяють;
- 7) виховна, яка полягає у вивченні психології представників етнічних груп для формування ефективнішої програми їх навчання з врахуванням виявлених психологічних особливостей.

Питання цільових виступів слухачів магістратури

Схарактеризуйте основні напрямки сучасної етнічної психології Які основні особливості *emic* та *etic* підходу?

Сформулюйте основні проблеми, які виникають при дослідженні етнокультурних відмінностей

Які основні труднощі, пов'язані з визначенням предмета етнічної психології, характерні для зарубіжної та вітчизняної психології?

Теми рефератів

1. Характеристика основних поглядів на предмет етнопсихології.
2. Взаємозв'язок етнопсихології з іншими науками.
3. Розвиток етнічної психології в Україні.

Література

1. Гомонюк О. М. Купчишина В. Ч., Сердюк Ю. І. Етнопсихологія (у схемах і таблицях): навчальний посібник / за ред. О. М. Гомонюк. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2012. 232 с.
2. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: монографія. Київ: Самміт-книга, 2010. 432 с.
3. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія. Київ: Каравела, 2011. 264 с.
4. Павленко В. М. Етнопсихологія: підручн. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 448 с.
5. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 431 с.
6. Казьмирчук М. Г. Етнополітика: підручник. Київ: УкрСіч, 2013. 360 с.
7. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
8. Корнюх А. О. Ставлення українських жінок до міжнаціонального шлюбу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. № 4. С. 140–145.
9. Коршук Р. М. Етнополітологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 200 с.

Тема №2. Становлення та розвиток етнічної психології.

Семінарське заняття: Особливості розвитку етнопсихології як самостійної науки.

Навчальна мета заняття: : поглиблення знань, отриманих на лекції та під час самостійної роботи за темою

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), - 0 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання:

1. Становлення етнопсихологічних знань в Україні.
2. Етнопсихологічні дослідження українських вчених у XX сторіччі.
3. Напрямки дослідження етнопсихології.
4. Методи етнопсихології.

Методичні вказівки до першого питання:

В Україні етнопсихологія розпочала формуватися у середовищі філософів,

істориків, медиків, біологів та ін. Це відбулося під впливом чи в полеміці із західноєвропейськими концепціями: психології народів (В. Вундт), колективних уявлень (Е. Дюркгейм), дологічної стадії мислення первісної людини (Л. Леві-Брюль).

Певні елементи етнопсихології, як наукової думки про український етнос та інші етноси в межах України і на планеті, містяться у творах В. Мономаха "Повчання дітям", у драмах Т. Прокоповича, філософських творах Г. Сковороди. Джерельним матеріалом для етнопсихології є український народний фольклор (народні приказки, обряди, інформація про людські взаємини, родинний і родовий устрій). Значний інтерес для етнопсихології представляють твори новітньої української літератури, в яких розглядаються життя і побут української громади, правдиво розкрито психологію життя і діяльність українського народу (І. Котляревський, І. Нечуй-Левицький, М. Вовчок, Ю. Бойко, В. Винниченко, Ю. Липа, М. Хвильовий та ін.).

Більшість вітчизняних науковців у своїх працях описали такі риси українців: демократизм, здібності до музики, народних пісень, особливе ставлення до природи, що пронизує український фольклор. Однак ці описи не склали повної характеристики українського народу.

Прагнення пізнати і охарактеризувати психологічну своєрідність українців має давню історію. Про це свідчить наша вітчизняна історіографія. Наприклад, у Нестора-літописця ми знаходимо порівняльну характеристику окремих племен, з яких утворився український етнос.

Сміливі ідеї про розвиток українського народу, націй, держави, психології українства в цілому висунули українські філософи та історіографи: М. Костомаров, В. Антонович, В. Янів, П. Куліш та ін.

У 20-х рр. ХХ ст. проблеми етнопсихології були проаналізовані та оцінені представниками культурно-історичної школи на чолі з Л.С. Виготським. Водночас з'явилося й багато інших цікавих праць, зокрема, "Грамматика малоросійського говору" А. Павловського, "Слобожани" М.Ф. Сумцова, в яких описувався національний характер українців, розкривалася своєрідність національної психології жителів слобідської України. Наприклад, А. Павловський так описував національний характер українців: "Я знайшов у них щось приємне, меланхолійне, що відрізняє їх, можливо, від усіх жителів земної кулі. Вони мають природну уважність, гостроту, схильність до музики і здібності до співу. Гостинність і простота взаємин становлять їх суттєві риси, у вчинках - прості, у справах - справедливі, у розмовах - відверті, хоча часто делікатні та дуже хитрі; в намірах солідні, люблять охайність, чистоту, працюють тихо, але ґрунтовно. У пристрастях рідко бувають помірними. До наук схильні, здається від природи". Український мислитель М. Костомаров дотримувався точки зору про те, що географічне положення та історичні обставини зумовлюють психологічну своєрідність націй та народностей. У зв'язку з цим він написав: "Плем'я південно-руське у своєму характері вирізнялося перевагою особистої свободи". М. Я. Данилевський обґрунтував теорію культурно-історичних типів. Він заперечив наявність загальної для всього людства цивілізації та довів існування кількох часткових культурно-історичних типів (цивілізацій). Усі вони

мають свої етнографічні особливості, "племінні якості", що виявляються в особливостях психічного складу народів. Саме це дало йому підстави виокремити слов'янський культурно-історичний тип і протиставити його романо-германському.

М. Я. Данилевський пропонував вивчати такі сфери національного характеру:

1) розумову; 2) естетичну; 3) дійову.

Методичні вказівки до другого питання:

У 30-х рр. ХХ ст. етнопсихологію зарахували до буржуазних наук і тому до 70-х рр. цього століття суттєво зменшилася кількість досліджень з етнопсихології. Упродовж цього періоду певний внесок у розвиток вітчизняної етнопсихології зробили науковці з української діаспори - Ф. Вовк, А. Княжинський, О. Кульчицький, Д. Чижевський, В. Янів та ін.

Етнопсихологічні дослідження цього періоду проводилися у трьох основних напрямках:

- перший напрямок-дослідження нації як соціопсихологічної групи (20-40 рр. ХХ ст. - Д. Донцов, А. Княжинський, В. Старосольський та ін.). Метою досліджень першого напрямку виступало створення і розробка теорій, які б розкривали психологічні основи формування та існування нації;

- другий напрямок - дослідження національного характеру (40-70 рр. ХХ ст. О. Кульчицький, Ю. Липа, В. Липинський, В. Янів та ін.).

Метою цього напрямку виступало вивчення національного характеру і для її досягнення дослідження здійснювалися у межах двох підходів:

1) культурно-центрованого, у якому здійснюється порівняльний опис певних культурних конфігурацій, що характерні для певної культури; порівняльний аналіз процесів виховання дітей та виховних ідеалів і т. ін.;

2) особистісно-центрованого, що ґрунтується на використанні поняття "модальна особистість";

3) третій напрямок - вивчення психологічних аспектів національної ідентичності (з середини 70-х рр. ХХ ст.). Метою досліджень цього напрямку є вивчення національної ідентичності українців, їх психологічних характеристик як представників української нації.

Дослідження у межах третього напрямку проводилися у руслі двох підходів:

1) вивчення процесів, що відбуваються в середовищі української діаспори, тобто питань про асиміляцію та дисиміляцію; вивчення міжетнічних процесів у новостворених державах Східної Європи.

Методичні вказівки до третього питання: Розглядаючи методи етнопсихології, слід взяти до уваги основні стратегії етнопсихологічних досліджень сучасності. В етнопсихології умовно виділяють два основних типи досліджень. Кроскультурні дослідження, котрі полягають у тому, що підбирається будь-яка психологічна методика, адекватна поставленим завданням, і за її допомогою проводяться дослідження двох або кількох груп, утворених представниками певних етнічних спільнот. Отже, специфіка кроскультурного етнопсихологічного дослідження полягає в тому, що дослідження проводяться паралельно в кількох групах піддослідних, що

належать до різних культур. Результати, отримані в різних групах, порівнюються та аналізуються. Акцент, залежно від орієнтації дослідника, ставиться або на пошуку відмінностей у результатах вибірки, або на підкресленні схожості якихось суттєвих моментів.

Методичні вказівки до четвертого питання:

Останнім часом стає очевиднішою недоцільність жорсткого протиставлення двох орієнтацій - або на пошуки відмінностей, або на пошуки схожості. Стає актуальною необхідність комплементарних досліджень і цілісного аналізу як загальних моментів, так і відмінних. Слід зазначити, що у кросскультурних дослідженнях, попри їх простоту, доступність і легкість застосування, існує цілий ряд серйозних проблем. Наприклад, перед дослідниками постійно постає питання про валідність методик. Ця проблема знайшла, зокрема, одне зі своїх розв'язань у створенні так званих “вільних від культури тестів”, що мало особливе значення для дослідження інтелектуальних здібностей. Але ця задача виявилась складнішою, ніж уявлялося спочатку. Так, дослідники зіткнулись з тим, що навіть ставлення до процедури експерименту в різних етнічних групах не однакоє. Наприклад, В. Портеус, який створив тест-лабіринт для вивчення інтелектуальних здібностей, був впевнений, що його невербальний (тобто неопосередкований мовною діяльністю експериментатора) тест може вважатися вільним від впливу культури. Цей тест було запропоновано австралійським аборигенам, і тут з'ясувалося, що вони просто не в змозі виконати інструкцію. Адаже вони звикли, що рішення приймається тільки після колективного обговорення, тому вони, по-перше, відмовились приступати до виконання завдань без попереднього з'ясування думки старійшин племені. По-друге, вони не могли погодитися з тим, що сам експериментатор, якого вони урочисто проголосили почесним членом їхньої общини, відмовляється брати участь в обговоренні завдань тесту та допомагати їм. Очевидно, що такі казуси і дали підставу Ф. Гудинафу, автору відомого тесту “Намалюй людину” стверджувати, що спроби створення “вільних від культури” методів приречені на невдачу. Ця позиція, котру підтримало багато дослідників, привела до того, що в останнє десятиріччя акцент у кросскультурних дослідженнях переміщується з кількісних показників на глибинний та різнобічний аналіз результатів.

Природний експеримент в етнопсихології

Природний експеримент в етнопсихології вперше був запропонований американським психологом Р. Лап'єром, у подальшому отримав назву “Парадокс Лап'єра” і започаткував широку дискусію про співвідношення поведінки та вербальних установок. Таким чином, було створено основу для впровадження природного експерименту в практику. У подальшому було розроблено кілька основних методик дослідження ставлення до певної етнічної групи. Так, для вивчення ставлення до тієї чи іншої групи використовують техніку, запропоновану Р. Бохнером, а також досить поширений “Метод загублених речей”.

Лабораторний експеримент в етнопсихології

Дослідження етнічних стереотипів методом “підбору рис” і “вільного описування”. Майже одночасно з аналізом етнічних взаємовідносин за

допомогою природного експерименту почалось лабораторне вивчення етнічних стереотипів. Першим таким дослідженням вважається експеримент, проведений у США в 1933 р. В. Катцем і Д. Брейлі. Варіант методики, що запропонували В. Катц і Д. Брейлі, у своїй первинній формі вже майже не застосовується. Він трансформувався у створення “вільних портретів”, тобто в самостійне довільне формулювання респондентами набору типових характеристик будь-якої етнічної групи. Кількість якостей, що повинен назвати піддослідний, залежно від мети експерименту, може бути або обмеженим (наприклад, трьома чи десятьма), або довільним і необмеженим. Існує також варіант методики, коли експериментатор в інструкції підкреслює можливість вживання у вільному описуванні не тільки рис характеру, но і особливостей поведінки, мови, зовнішнього вигляду, одягу, кухні тощо.

Використання асоціативного експерименту в етнопсихології.

Асоціативний експеримент порівняно з методикою “вільного описування” та “підбору рис” — це ще один, вищий, щабель у наданні свободи реакцій піддослідному. Виділяють такі основні різновиди асоціативного експерименту:

- 1) спрямований асоціативний;
- 2) вільний асоціативний;
- 3) вільний асоціативний з безліччю реакцій.

Модифікований варіант шкали соціальної дистанції

Шкала соціальної дистанції була запропонована Е. Богардусом у 1925 р. Вона спрямовувалась на визначення установки індивіда, що демонструє ставлення до певної етнічної групи. Вітчизняні вчені запропонували адаптований до наших умов бланк модифікованого варіанта шкали соціальної дистанції. Вибір етнічних груп може варіюватися залежно від регіону, в якому проводиться дослідження, та поставлених завдань. Список соціальних ролей також може бути доповнений, якщо це відповідає цілям дослідження.

Питання цільових виступів слухачів магістратури

1. Спостереження у етнопсихологічних дослідженнях: його переваги і недоліки. Приклади етнопсихологічних спостережень.
2. Експеримент як метод етнопсихологічного дослідження: його переваги і недоліки в порівнянні зі спостереженням.
3. Тести у етнопсихології, їх види, переваги та недоліки.
4. Інтерв'ю як метод етнопсихологічних досліджень.
5. Біографічний метод як метод етнопсихологічних досліджень

Теми для рефератів

1. Методологія етнопсихологічного дослідження: принципи та підходи.
2. Порівняльно-культурний підхід до вивчення етнічних явищ і процесів.
3. Дослідження письмових джерел як метод етнопсихологічних досліджень

Література

1. Гомонюк О. М., Купчишина В. Ч., Сердюк Ю.І. Етнопсихологія (у схемах і таблицях): навч. посіб. / за ред. О. М. Гомонюк. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2012. 232 с.
2. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: монографія. Київ: Самміт-книга, 2010. 432 с.
3. Етнопсихологія: психодіагностичний практикум. Хрестоматія / Укл. А. М. Османова, Л. М. Співак. Київ: Університет «Україна», 2023. 128 с.
4. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: навч. посіб. Київ: МАУП, 2011. 144 с.
5. Павленко В. М. Етнопсихологія: підруч. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 448 с.
6. Пірен М. І. Етнопсихологія: підручник. Київ: Університет Україна, 2011. 448 с.
7. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія. Київ: Каравела, 2011. 264 с.
8. Корнюх А. О. Ставлення українських жінок до міжнаціонального шлюбу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. № 4. С. 140–145.
9. Коршук Р. М. Етнополітологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 200 с.
10. Курченко Л. М. Міжкультурний аспект невербальної комунікації (на матеріалі німецьких і українських комунікативних жестів). *Studia Linguistica*. 2010. Вип. 4. С. 433–438.
11. Манакін В. Н. Мова і міжкультурна комунікація : навч. посіб. Київ: Академія, 2012. 288 с. 19. Махній М. М. Етнопсихологія і міжкультурна комунікація. Чернігів : Вид-вець Лозовий В. М., 2015. 256 с.
12. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 2. С. 51–57.
13. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / за ред. С. Римаренко. К.: ІПіЕНА ім. І. Ф. Кураса НАП України. 2014. 188 с.
14. Яремчук О. В. Мультикультуралізм як принцип консолідації етнічних груп та особистостей в соціальній роботі. *Вісник Одеського національного університету*. Т. 19 (2). С. 366-375.

Тема № 3. Психологічна характеристика етнічних спільнот.

Семінарське заняття: Соціально-психологічні характеристики етнічних груп.

Навчальна мета заняття: поглиблення знань, отриманих на лекції та під час самостійної роботи за темою.

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), - 2 год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Поняття етнічних груп.
2. Психологічні характеристики етнічних груп.
3. Самосвідомість та стереотипи етнічних груп.
4. Етнічна картина світу як віддзеркалення спільноти/

Методичні вказівки до першого питання:

Етнос (від грец. ἔθνος - народ) - група людей, об'єднана спільними ознаками, об'єктивними або суб'єктивними. Різні напрямки в етнології включають у ці ознаки походження, мову, культуру, територію проживання, самосвідомість і ін. Деякі дослідники вважають існування феномену, що позначається терміном "етнос", в кращому випадку гіпотезою з огляду на те, що, на їхню думку, несуперечливого визначення поняття не запропоновано. Етнічні групи (ethnic group) - група людей спільної ідентичності, що з'явилася в результаті колективного розуміння її особливої історії. Етнічні групи володіють власними культурними звичаями, нормами, переконаннями і традиціями. Вони зазвичай мають спільну мову і проводять кордону між членами і нечленами. Як і в групах за народженням, приналежність до етнічної групи може купуватися за допомогою шлюбу або інших соціально санкціонованих способів. Антрополог Наррол (1964) підкреслив значення загальних культурних цінностей і групового розуміння культурної отличительности як ключових елементів у приналежності до етнічної групи. Барт (1970) підкреслював організацію групи та проведення етнічних кордонів через етнічні ознаки не шляхом ізоляції, як доводить Наррол, а соціальних процесів виключення та інкорпорації. На його думку, члени етнічних груп ідентифікують один одного з точки зору етнічних категорій і, в свою чергу, таким же чином розпізнаються сторонні.

Класифікація етнічних груп, запропонована Є.В. Фурсова, спирається на їх походження, тобто носить якісний характер:

1. Групи, що утворилися в результаті асиміляції народом іноетнічних групи

2. Групи, які виділилися з рідного етносу в результаті певних історичних подій. Учені вже давно помітили, що етнічна група - поняття соціальне. Належність до певної етнічної групи і в минулому і сьогодні впливає на досвід суспільного життя людини. Різні соціальні блага - багатство, престиж, влада - розподіляються в суспільстві в залежності від етнічної приналежності індивідів - тобто, у представників одних національностей є більше можливостей придбати і користуватися ними, ніж в інших. Як вже згадувалося, практично усі сучасні держави - гетерогенні, об'єднують у собі не один народ. У більшості суспільств одна або кілька етнічних груп панують по відношенню до інших. Часто такі «пригноблений» групи називають терміном «меншості». Термін «меншини» не пов'язана з кількістю жителів - іноді група «меншості» за чисельністю може перевищувати рівень інших груп, навіть домінуючих з етнічної точки зору. Термін меншини пов'язаний з певними винятковими властивостями - мовою, релігією, традиціями і, в окремих випадках, соціальною належністю

Методичні вказівки до другого питання:

У психології етнічних спільнот розрізняються дві сторони:

найбільш стійка частина - психічний склад (куди включаються

національний, або етнічний, характер, темперамент, а також традиції і звичаї,

2. Емоційна сфера, куди включаються національні, або етнічні, почуття. Незважаючи на численні протиріччя і суперечки щодо змісту національного характеру, в дослідженнях зазвичай спостерігається досить велика однотайність при описі рис національного характеру в окремих національних груп (хорообрість, працьовитість, стриманість та ін). Національний характер може бути розглянуто як фіксація типових рис, які виявляються найбільш виразно саме в тих випадках, коли виступають не окремі люди, а групи. Мова тут йде про ступінь вираженості тієї чи іншої риси, про специфіку її прояву. Література фіксує, наприклад, специфіку англійського гумору (хоча почуття гумору властиво, природно, не тільки англійцям), італійської експансивності (хоча в не меншій мірі експансивними є й іспанці) і тощо. За даними Hofstede, 1983; Gudykunst, Ting-Toomey, Chua, 1988; Hofstede, 1991; Tnandis, 1995 західні і східні етноси розрізняються за такими основними психологічними характеристиками: індивідуалізм- колективізм (у західних культурах переважає індивідуалізм, а в східних - колективізм); низька і висока контекстуальна комунікація (більшість азійських народів відносяться до висококонтекстуальним, а західні - до низькоконтекстуальним); низький - високий рівень уникнення невизначеності (у західних етносів - низький рівень, а в східних - високий); владна дистанція (у східних народів - високий рівень, а у західних - низький) і маскулінність-фемінінність (наприклад, в США та Німеччині низький рівень маскулінності, а в Японії - високий). Основною сферою прояву національного характеру є різного роду діяльність. Поряд з дослідженням звичаїв і традицій особливу роль відіграє тут народне мистецтво і мова. Відносна стійкість рис національного характеру, незважаючи на мінливість соціального середовища, пояснюється тим, що виникає певна інерція, що забезпечується шляхом міжпокоління передачі досвіду. У етнічних групах іноді фіксуються й такі елементи психічного складу, як темперамент і здібності. Однак це питання до цих пір не вирішене однозначно: деякі дослідники взагалі заперечують правомірність виявлення специфіки темпераменту і здібностей для різних етнічних груп. Причиною цього є ті численні нашарування, які є в дослідженнях проблем націй. Що стосується темпераменту, то висловлюється думка, що мова повинна йти лише про виявлення специфічних поєднань переважаючих типів темпераменту, а не про жорсткий «прив'язуванні» певного типу темпераменту до певної етнічної групи. Важливою характеристикою психології етнічних груп, що встановлюється соціальною психологією, є відносність психологічних відмінностей між групами. В одному з досліджень Інституту Геллапа жителі 12 міст різних країн були опитані про їх переваги щодо ряду об'єктів: висота культурного рівня, найкраща кухня, найкрасивіші жінки, рівень розвитку національної гордості. З питання про краще кухні - представники всіх груп вважали за краще свою власну. З питання про висоту культурного рівня спостерігався розкид думок: у себе констатували наявність самого високого рівня греки, голландці, індуси, американці, норвежці, шведи, жителі Західного Берліна, австрійці. Фіни, данці, африканці і канадці дали різні відповіді на це питання. Найкрасивішими жінками жителі Західного Берліна назвали шведок, австрійці - італійок, данці - німкенів, а у решти

найкрасивішими жінками були названі жінки своєї національності. Більш розвинене почуття національної гордості у себе виявили греки, американці та індуси, фіни назвали шведів, все решта назвали англійців. Результати ці дуже показові, бо свідчать про високий ступінь відносності уявлень про зміст типових характеристик різних національних груп. Незважаючи на відносність психологічних відмінностей, етнопсихологія накопичила досить великий і цікавий матеріал щодо особливостей психологічного складу і поведінки людей, обумовлених їх етнічною приналежністю. Основною психологічною характеристикою, що відрізняє етнічні групи, є етнічна самосвідомість.

Методичні вказівки до третього питання:

Етнічне (національне) самосвідомість - це усвідомлення народом себе як етнічної спільності, виділення з оточуючого світу і оцінка в ньому свого місця. В особистості етнічна самосвідомість пов'язано з етнічним самовизначенням. На думку В.Ю. Хотинець, етнічна самосвідомість являє собою відносно стійку систему усвідомлених уявлень і оцінок, реально існуючих етнодиференціюючих і етноінтегруючих компонентів життєдіяльності етносу. Етнічна ідентифікація на увазі процес ототожнення особистості з національною спільнотою, до якої вона належить. Даний процес може бути усвідомленими і мало усвідомленими. Зазвичай етнічна ідентифікація супроводжується емоційними переживаннями. Даний феномен розглядається як механізм формування етнічної самосвідомості.

Основні характеристики етнічної самосвідомості такі:

- 1) імпліцитне наявність в ньому цілісної картини світу, в тому сенсі, як ми її визначили вище;
- 2) його «правильна» передача з покоління в покоління, у процесі нормальної, виробленої даними етносом, соціалізації;
- 3) кореляція традиційного свідомості з поведінковими стереотипами, властивими членам даного етносу, детерминировані їм усього цілісного і багатоскладового будівлі народного життя: громадських інститутів, системи міжособистісних і міжгрупових, в тому числі міжпрофесійні і міжкласові відносин, обрядів і ритуалів, ідеології, мистецтва і фольклору, автостереотипів (тобто, «образів себе»), що обумовлюють «внутрішню політику» етносу (правила внутрішньоетнічних поведінки і межі його варіативності); гетеростереотипів (тобто, образів сусідів), системи міжетнічних (міжкультурних) відносин, тобто парадигм зовнішньої політики етносу (правил поведінки з чужими), механізмів інтеріоризації чужих і т. д.;
- 4) відповідність традиційного свідомості етносу соціальних умов його життя, стадії його суспільного розвитку, структурі життєзабезпечення (матеріальної бази), а також співвідношення етнічної картини світу з нормами і цінностями, домінуючими в інших народів, що може виражатися або як експліцитне включення себе в деякий надетнічне культурну єдність, або як відокремлення, протиставлення себе іншим. Таким чином, етнічна самосвідомість адаптовано до історичних реалій зовнішнього світу.

Коли ми говоримо про етнічну самосвідомість, то слово «свідомість» вживаємо умовно, оскільки те, що ми під ним мається на увазі, включає в себе і

свідомість, і несвідоме. Як синонім може використовуватися термін «менталітет». Проте термін «традиційне свідомість» видається нам кращим, оскільки відображає зв'язок понять «етнічна картина світу» і «традиція».

Таким чином, етнічна самосвідомість являє собою система світогляду, заснована на етнічній картині світу, що передається в процесі соціалізації і включає в себе уявлення про пріоритети, нормах і моделях поведінки в конкретних обставинах. Через опису цих уявлень, у свою чергу, може бути описана культурна традиція, притаманна етносу чи будь-якої його частини в даний період часу. У процесі соціалізації і через ЗМІ люди отримують певне уявлення про символи і знакових системах свого народу, про національних героїв та історичні події, тобто про те, що єдність інтересів спільності і групову солідарність.

Етнічна група тільки тому має самоідентифікацією, а значить самосвідомістю, що існують інші етнічні групи, по ряду ознак відрізняються від неї. Таким чином, тільки «розділеність» - тобто диференціація і сприяє групового самовиделенню, при цьому межа між «нами» (*образ «МИ»*) і «не-нами» визначається, насамперед, шляхом порівняння за такими відмінними ознаками як зовнішність, мова чи звичаї. Фіксування при цьому схожості і відмінності, узагальнення результатів цієї найпростішої операції зміцнює національну самосвідомість, сприяє етнічній консолідації. У результаті міжособистісного спілкування зі «своїми» людина поступово звикає до сприйняття певного типу зовнішності, до фонетики (звучання) рідної мови і т. п. Звикання переходить в схвалення, на основі якого формується почуття долучення. Порівняння неусвідомлено призводить до оцінювання, і несхожість викликає зовні невмотивоване відкидання. Так людина здається нам негарним, тому, що «у нас», наприклад, більш світла шкіра. Точно також і рідну мову: він - звичний, і тому здається милозвучною, а от чужа мова сприймається як незрозуміла тарабарщина». Подібне порівняння тримається не стільки на реальних відмінностях, скільки на неусвідомлених уявленнях про значущість цих відмінностей, в яких уявна реальність стає «маркером» як етнічній диференціації, так і консолідації. Дійсно чи може та ж зовнішність служити вагомим «визначником» членів власної етнічної групи, особливо якщо мова йде про великий, міграційно рухомому народі. З розвитком етнічної самосвідомості пов'язане виникнення етнічних стереотипів, усвідомлення власної приналежності до певної етнічної групи. Етнічні групи не є ізольованими, вони більш-менш спілкуються між собою. На це взаємодія сильний вплив надають так звані «етнічні стереотипи». В одній етнічній групі є свій створений певний образ інших груп. Ці іміджі формуються завдяки так званому процесу «стереотипізації». Визнаючи себе як члена певної етнічної групи, ми формуємо психічну спільність, що спирається на «почуття-ми».

«Почуття-ми» - це усвідомлення особливостей своєї групи, відмінності її від інших груп. Образ іншої групи дуже спрощується і звужується, він формується, ґрунтуючись на досвіді спілкування з цією групою, що відбувалося у минулому. Цей образ і створює етнічний стереотип. *Етнічний стереотип* - характерне явище буденної свідомості, що виражається у відносно стійких уявленнях про

моральні, розумових, фізичних та інших якостях, властивих представникам різних етнічних груп. Може бути неоднорідним за структурою. Складається з:

- констатації особливостей своєї 1й'45або чужої етнічної групи,
- емоційно-забарвленої оцінки цих особливостей,
- певного типу поведінки по відношенню до представників того чи іншого

народу.

Види етнічних стереотипів:

позитивні ("німці - працьовиті"), *негативні* ("росіяни - ліниві"),

автостереотипи (стереотипи щодо своєї етнічної групи),

гетеростереотипи (стереотипи щодо інших етнічних груп).

Особливості етнічних стереотипів:

відображають не дійсність, а спрощену і спотворену "етикетку" дійсності; гранично стійкі, але все ж змінювані;

не можуть бути істинними, але можуть ґрунтуватися на близьких до дійсності уявленнях;

можуть бути в значній мірі помилковими і служити підставою для нових ще більше хибних стереотипів. *Інтереси* свідомо розділяються членами етнічної групи. Стереотип завжди суб'єктивний. Цей стереотип впливає на міжгрупові відносини і формує етнічні симпатії та антипатії. За констатації відмінностей від інших груп часто переходять до їх оцінки. Таким чином, проявляється етноцентризм - схильність до усвідомлення всіх життєвих явищ з позиції своєї етнічної групи, рахованої еталоном. Ми оцінюємо інших, дивлячись крізь призму своєї групи і використовуючи прийняті в ній критерії. У процесі адаптації етносу до навколишнього природно-соціального середовища формуються несвідомі комплекси - етнічні константи.

Методичні вказівки до четвертого питання:

Етнічні константи виконують в етнічній культурі роль основних механізмів, відповідальних за психологічну адаптацію етносу до навколишнього середовища. Вони самі по собі не мають змістовного наповнення, а включають в себе лише «формальні» характеристики, тобто являють собою певну і постійну протягом усього життя етносу форму упорядкування досвіду, яка у відповідності зі зміною культурно-ціннісних домінант народу протягом його історії отримує різне наповнення. Етнічні константи представляють собою систему в рамках якої суворо визначено їх співвідношення між собою. Всі несвідомі образи, включені в систему етнічних констант тим чи іншим чином, визначають характер дії людини у світі. Останнє специфічний для кожної етнічної культури. Система етнічних констант і є тією призмою, крізь яку людина дивиться на світ. На її підставі формуються адаптаційно-діяльні моделі людської поведінки. Однією з функцій етнічної культури є психологічний захист індивіда. Кожна людина відчуває небезпеку, що виходить ззовні. Світ відчуття тривоги. Процвітання етносу залежить від того, наскільки добре функціонують психологічні захисні механізми етносу, наскільки вони розвинені, адекватні, гнучкі. Так, у критичній ситуації етнос з добре налагодженим механізмом психологічного захисту може несвідомо відтворити цілий комплекс реакцій, емоцій, вчинків, які в минулому, в схожій ситуації, дали можливість пережити її з найменшими втратами. Це

особливо кидається в очі у народів з важкою історичною долею, але в цілому ставиться до всіх. Захисні механізми етносу можна розділити на специфічні і неспецифічні.

Специфічні захисні механізми спрямовані на подолання конкретної загрози ззовні. Для цього загроза повинна бути маркована і вписана в ієрархію буття. Точно так само вписується в ієрархію буття і отримує свою назву та спосіб захисту - ритуальне чи реальна дія. Як неспецифічних захисних механізмів можна розглядати саму "етнічну картину світу". Що являє собою етнічної картини світу, притаманна тому чи іншому народу? Перш за все, очевидно, що - це деякий зв'язне уявлення про буття, властиве членам даного етносу. Це уявлення виражається через філософію, літературу, міфологію (у тому числі і сучасну), ідеологію і т. п. Воно виявляє себе через вчинки людей, а також через їх пояснення своїх вчинків. Воно, власне, і є базою для пояснення людьми своїх дій і своїх намірів. Але при цьому важливо підкреслити, що картина світу усвідомлюється членами етносу лише частково і фрагментарно. Фактом свідомості є не її зміст, а її наявність і цілісність. У цьому сенсі вона є певним фантомом. Людині швидше здається, що він має деяку впорядковану систему уявлень, тим більше уявлень спільних з його соціокультурним оточенням, ніж він має її в дійсності. Має він щось зовсім інше: відчуття наявності такої цілісної, впорядкованої і гармонійною системою. Це закономірно. Адже основна функція етнічної культури - це функція психологічного захисту. У дійсності ж розрізнені елементи картини світу присутні у свідомості людини як фрагментів, не цілком стикуються між собою. Це стає ясно при спробі втілити картину світу в слова. Однак це не означає, що спираючись на усвідомлювані фрагменти, картину світу не можна реконструювати як логічну цілісність, міфологему реальності, струнку і взаємозалежну. Але при спробі такої реконструкції виявиться, що вихідні пункти цієї міфологеми, на яких, власне, і тримається весь каркас реконструкції, абсолютно нез'ясовні зсередини її самої і в них містяться значні внутрішні протиріччя. Більше того, незважаючи на те, що присутня в цій картині світу внутрішня логіка може сприйматися членами етносу як нормативна, на ділі вона виявляється такою лише частково. В один і той же період різні групи всередині етносу можуть мати різні картини світу, у яких є загальний каркас, але розрізняються самі будівлі (схеми), і логіка поведінки, яка виходить із одного джерела, на практиці виявляється зовсім різних, часом навіть протилежним чином. Крім того, етнічна картина світу сильно змінюється з плином часу, причому люди не завжди усвідомлюють культурні розриви, які можуть бути очевидні для дослідника. Незмінними виявляються лише логічно незрозумілі, прийняті в етнічній картині світу за аксіому, блоки, які зовні можуть виражатися в самій різноманітній формі. На їх основі етнос вибудовує нові і нові картини світу - такі, які володіють найбільшими адаптивними властивостями в даний період його існування

Теми рефератів

1. Особистість у культурах та етносах.
2. Етнопсихологічні проблеми дослідження особистості.

3. Культурна варіативність регуляторів соціальної поведінки.
4. Типологія етнічних спільнот.
5. Структура психології етнічної спільноти.

Література

1. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
2. Павленко В. М. Етнопсихологія: підручн. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 448 с
3. Пірен М. І. Етнопсихологія: підручн. Київ: Університет «Україна», 2011. 448с.
4. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія. Київ: Каравела, 2011. 264 с.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2015. 271 с.
6. Сміт Е. Нація та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр, 2013. 278 с.

Тема № 4. Етнічний світ людини як предмет етнопсихології.

Семінарське заняття: Соціально-психологічні характеристики етнічного світу особистості.

Навчальна мета заняття: поглиблення знань, отриманих на лекції та під час самостійної роботи за темою.

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), - 2 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання:

1. Поняття "етнічної свідомості" й "етнічної самосвідомості" та співвідношення між ними.
2. Поняття та етапи становлення етнічної ідентичності.
3. Маргінальна етнічна ідентичність.
4. Стратегії підтримання етнічної ідентичності.

Методичні вказівки до першого питання

Більшість дослідників відзначають, що у науковому обігу немає чіткого розмежування між поняттями "етнічна свідомість" і "етнічна самосвідомість". Іноді такі поняття використовуються науковцями як синоніми, а інколи - як такі, що перебувають у різноманітних зв'язках. Вважатимемо, що поняття "етнічна свідомість" та "етнічна самосвідомість" описують різні явища і розглядатимемо їх як співвідношення цілого та його частини. Так, етнограф Ю.В. Бромлей слушно зазначає: "Етнічна самосвідомість, на нашу думку - це уявлення індивідів про власний етнос, його властивості, тоді як етнічна свідомість містить весь комплекс етнічно забарвлених компонентів...". Етнічна свідомість - це система поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та відображають знання про них, ставлення до них, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи. Етнічна свідомість є однією з форм відображення існування інших етнічних груп та ставлення певного етносу до них. Поява етносу пов'язана зі здатністю етнічної групи

виділяти себе з-поміж інших етнічних груп. Ця здатність передбачає формування у даної етнічної групи складної системи образів, які відображають особливості іншої етнічної групи та емоційне ставлення до неї, що передбачає сприймання представників іншої етнічної групи. "Етнічна свідомість - це детермінована етнічним контекстом гештальту, опрідметнена у фіксованій системі значень, смислів та способів дій форма свідомості, яка продукує етнічний образ світу" (О. М. Лозова). Етнічну свідомість розглядають як сукупність уявлень, знань, установок і схильностей, виявлених та засвоєних у процесі онтогенезу, накопичених за допомогою життєвого досвіду людини й етнічної групи. У структурі етнічної свідомості виокремлюються такі складові: ідеологічні й психологічні, раціональні й емоційні, буденні й наукові, статичні й динамічні. Характером етнічної свідомості зумовлюється соціальна поведінка індивіда (А. М. Березін).

У межах етнічної свідомості з'являється і розвивається етнічна самосвідомість. Поняття етнічної самосвідомості визначається на індивідуальному та груповому рівнях. Етнічна самосвідомість - це уявлення індивіда чи цілої групи людей про себе чи образ свого етносу, які відображають знання про власну етнічну групу та ставлення до цієї групи. Етнічна самосвідомість виступає формою усвідомлення особистістю чи народом "своєї належності до певного етносу, що базується на спільності мови, культури, історичної долі й визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу". Феномен етнічної самосвідомості пов'язаний з усвідомленням етновизначальних елементів матеріальної, соціальної та духовної культури власного етносу. Ключовим моментом етнічної самосвідомості є ідентифікація індивідів з певною етнічною спільністю, яка виявляється в самоназві. До неї долучається комплекс ідей чи уявлень, які утворюють систему етнодиференціюючих символів, що призводять до виокремлення членів своєї групи з усієї сукупності етнічних спільностей. З-поміж компонентів етнічної самосвідомості необхідно виокремити такі: споконвічну культуру, ціннісні орієнтації етносу і т. ін.

Методичні вказівки до другого питання

Етнічна ідентичність є складовою соціальної ідентичності особистості. Це психологічна категорія, якою позначають усвідомлення людиною своєї належності до певних етнічних спільностей. Етнічна ідентичність - це результат когнітивно-емоційного процесу самоусвідомлення людини як представника якого-небудь етносу, певний ступінь ототожнення з цим етносом і відособлення від інших етносів. Участь у соціальному житті та культурній практиці певної етнічної групи (використання мови, конфесійна належність, членство в політичних і соціальних організаціях, підтримання культурних традицій і т. ін.) досить часто розглядається як індикатор етнічної ідентичності індивіда. Однак досі виникає багато запитань про наявність зв'язку між тим, ким себе вважає індивід і як він діє у реальному житті, тобто між етнічною самоідентичністю і його належністю до етнічної групи. Чимало дослідників виявили незалежність двох вимірів: 1) уявлень індивіда про себе як про члена етнічної групи; 2) використання індивідом типових для цієї етнічної групи способів поведінки. В окремих випадках зв'язок між етнічною ідентичністю і наданням переваги

певним видам етнічної практики виявлявся негативним: людина може ідентифікувати себе з етнічною спільністю, однак не бажає зберігати її етнічну мову і звичаї.

До структури етнічної ідентичності належать такі основні компоненти:

- 1) етнічна самоназва;
- 2) етнічна обізнаність (знання про етнічні групи - свою і чужі, їх історію, звичаї, особливості культури).

На основі знань про етнічні групи формується комплекс уявлень, які утворюють систему етнодиференціюючих ознак - мова, цінності, норми, історична пам'ять, релігія, міфи про спільних предків, національний характер, народне та професійне мистецтво, уявлення про рідну землю й т. ін. Етнічна ідентифікація - це психічний процес, за допомогою якого індивід А (чи група індивідів) визначає (визначають) до якого етносу належить індивід Б (або група індивідів - представники одного етносу). Етнічна самоідентифікація - це процес віднесення людиною себе до певної етнічної спільності.

Методичні вказівки до третього питання

Концепція розвитку усвідомлення дітьми власної належності до етнічної групи вперше була обґрунтована Ж. Піаже. Швейцарський дослідник проаналізував дві сторони одного процесу:

- 1) формування поняття "батьківщина";
- 2) образу "інших країн" та "іноземців".

Розвиток етнічної ідентичності розглядався Ж. Піаже у вигляді створення когнітивної моделі, що пов'язана з поняттям "батьківщина". Проявами знань про етнічні явища виступали етнічні почуття. Науковець виділив три етапи становлення етнічної ідентичності:

- 1) у 6-7 років дитина набуває перші фрагментарні та несистематичні знання про власну етнічну належність. Найважливішими у цьому віці є сім'я та безпосереднє соціальне оточення, а не країна і етнічна група;
- 2) у 8-9 років дитина чітко диференціює себе зі своєю етнічною групою, висуває підстави для ідентифікації - національність батьків, місце проживання, рідну мову. На цьому етапі зароджуються національні почуття;
- 3) в молодшому підлітковому віці (10-11 років) етнічна ідентичність формується у повному обсязі, а саме, з-поміж особливостей різних народів дитина виділяє унікальність історії, специфіку традиційної побутової культури.

На сучасному етапі розвитку науки проводиться значна кількість досліджень, в яких уточнюються і конкретизуються вікові межі етапів розвитку етнічної ідентичності. Більшість дослідників відзначають, що перші прояви дифузної ідентифікації з етнічною групою помічено у дітей 3-4 років (за допомогою сприймання яскравих зовнішніх відмінностей). Однак більшість авторів підтримують думку Ж. Піаже про те, що "реалізованої" етнічної ідентичності дитина досягає вже у молодшому шкільному віці, оскільки в цьому віці першочергового значення для індивіда набуває саморефлексія. У дітей від 6 до 10 років етнічні уявлення є нестабільними і швидко змінюються.

У підлітковому віці індивід досягає етнічної ідентичності, з'являються мотиви вибору етнічної належності. Поступово, від простого використання

етнічного ярлика, у дитини з'являється сукупність знань про власні етнічні особливості, що стають основою етнічної самосвідомості. Майже у 18-20 років людина визнає свою етнічну належність, яка залишається незмінною упродовж усього її життя.

Методичні вказівки до четвертого питання

Етнічна ідентичність є набутою, а не вродженою якістю. Інколи етнічна ідентичність свідомо приховується, а іноді - свідомо демонструється. Етнічна ідентичність є динамічним, а не статичним явищем. Процес її становлення не закінчується у підлітковому віці. Зовнішні обставини можуть зумовлювати переосмислення людиною ролі етнічної належності в її житті та призводити до трансформації її етнічної ідентичності.

На трансформацію етнічної ідентичності впливають чинники, що пов'язані із змінами у житті суспільства. Основними чинниками розвитку етнічної ідентичності в індивіда є:

- 1) особливості етнічної соціалізації в сім'ї, школі, найближчому соціальному оточенні;
- 2) специфіка етноконтактного середовища (етнічна гомо/гетерогенність);
- 3) статусні відносини між етнічними групами.

Залежно від соціального контексту, межі формування етнічної ідентичності, навіть у дітей, можуть прискорюватися чи уповільнюватися. На усвідомлення людиною власної етнічної належності передусім впливає те, в якому середовищі вона існує - в поліетнічному чи моноетнічному. Ситуація міжетнічного спілкування надає індивіду більше можливостей для набуття знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формування комунікативних навичок. Дитина, яка живе в моноетнічному середовищі, значно раніше усвідомлює свою етнічну належність. Суттєво відрізняється і ступінь прояву етнічної належності у дітей, які живуть у гетерогенних середовищах. Зокрема, було експериментально встановлено те, що етнічна ідентичність сильніше виявляється у тих дітей, які розвиваються в чужому культурному середовищі, що значною мірою відрізняється від їх власного середовища. На розвиток етнічної ідентичності впливають і знання дитини про те, до якої етнічної спільності вона належить - до групи більшості чи групи меншості. Зазвичай, у дітей з етнічної меншості процес формування етнічної ідентичності розпочинається раніше, оскільки вони більше освідомленні про домінуючу культуру за допомогою ЗМІ та особистісних контактів. На противагу, в культурі більшості такі контакти і знання можуть бути відсутніми взагалі. Однак знання меншості про відмінності між кількома культурами та усвідомлення власної належності до етнічної групи меншості не є свідченням того факту, що діти надаватимуть перевагу своїй групі та визнаватимуть власну належність до неї. Наприклад, пакистанські діти віддавали перевагу шотландським іменам і зовнішності, що були характерними для групи більшості. Під час процесу соціалізації, тобто передачі новому поколінню норм і цінностей соціокультурного середовища, у представників усіх етнічних меншин відбувається внутрішньогрупова орієнтація. Тобто, з віком в дитини

з'являються знання про міжетнічні відмінності, що сприяють реалістичному визначенню дитиною власної належності до певної групи.

Сучасний світ – це глобалізаційні процеси, які можна охарактеризувати як широкі та розгалужені міжнародні контакти. Вільний візовий режим і доступ до інформаційних ресурсів дає можливості пізнавати нові країни, їх традиції, побут і культуру. Відбувається активне міжетнічне спілкування, що з одного боку, створює більше можливостей для накопичення знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічної толерантності та формуванню комунікативних навичок, а з іншого - породжує явище етнічної маргінальності. Маргінальність - це один з проявів складнощів соціального буття індивіда, що характеризується психологічним розташуванням між декількома культурними чи соціальними світами. При цьому повною мірою особистість не приймається у жоден з цих світів, не визнається «своєю», такою, що належить групі.

Етнічна маргінальність виявляється як наявність в одній людині етнічних ознак, що характерні для представників різних народів, культур. Маргінальна людина (від лат. *margo* - край) - це людина, в якій не сформована міцна, однастайна, узгоджена система соціальних ідентичностей і ціннісних орієнтацій. А це призводить до внутрішніх конфліктів, розладів із самим собою. Таким чином, етнічна маргінальність спричинює процес трансформації особистості - в системі етнічних відносин людина опиняється у проміжному стані, належить до двох (або й більше) етнічних груп. У внутрішньому світі індивіда це відображається як несформованість чи суперечність цінностей, світогляду, життєвих позицій, а отже, - як внутрішній психологічний конфлікт. За Чайлдом маргінальність спричинюється трьома основними факторами:

- 1) реальним соціальним станом особистості, її статусом;
- 2) соціальними установками, ставленням до ситуації;
- 3) психологічними особистісними характеристиками.

У світлі дослідження етнічної маргінальності як психологічної проблеми, особливу цікавість привертає останній із означених чинників. Отже, за твердженням дослідника, до психологічних характеристик маргінальної особистості належать: слабкий опір життєвим труднощам; дезорганізованість, нездатність до самотійного аналізу; неспокій, тривожність; внутрішнє напруження, що інколи переходить в нічим не виправдану паніку; ізолюваність, відчуженість та ворожість до інших людей; руйнування власної організації життя, відчуття безглуздості власного існування, психічні розлади, схильність до психічної патології та суїцидних дій; егоцентричність і агресивність, відсутність власної позиції, конформізм. На думку А. Керкхофф і Т. МакКормик, маргінальна людина - це та, що вважає референтною для себе групу, до якої вона насправді не належить. Така людина лише прагне здобути членство у цій групі, намагається бути прийнятою групою і утвердитися в ній. У такій ситуації найбільш ймовірними є два варіанти розгортання подій. Якщо індивід не зможе бути включений до референтної для нього групи, то страждатиме від невизначеності, амбівалентності, відсутності відчуття гармонії та цілісності. Натомість, включення до бажаної групи вимагає пристосування, адаптації до певного соціуму і оточення. А це може призвести до втрати самого себе, своєї

самобутності та ідентичності. Така ситуація породжує як суб'єктивні проблеми - внутрішній розлад, складнощі з необхідною для душевної рівноваги етнокультурною і соціальною ідентифікацією - , так і проблеми взаємодії з іншими індивідами, групами та соціальними інститутами. Проте, не всі дослідники розглядають маргінальність як суто деструктивне явище. Так, Е. Старіков відмічає, що маргінальність - це лише процес перестановки соціальної «мозаїки», коли значні за обсягом людські маси переходять з одних соціальних груп до інших. Для Стоунквіста маргінальна людина – ключова особа в міжкультурних контактах, у формуванні нового типу особистості, стрижень прогресивних соціальних структур. Оскільки маргінальність передбачає напружене внутрішнє протистояння, дві полярні позиції, що одночасно існують в межах психіки однієї особистості, але суперечать одна одній, то й розв'язання внутрішнього конфлікту маргінальності можливе двома різними шляхами. На думку Шибутані, це - або суїцид, або висока творча активність. Погоджуючись з Р.Парком, Шибутані зазначає, що в будь-якій культурі найвагоміші досягнення здійснюються під час швидких соціальних змін. І більшість визначальних культурних та соціальних внесків було зроблено саме маргінальними особистостями. Отже, за певних умов, маргінальність не завжди спричинює болісне і травмуюче пристосовуватися індивіда до більш успішної, а отже, більш привабливої та бажаної соціальної групи. Вона може стати поштовхом продукування прогресивних поглядів та установок, що здатні призвести до створення нових ідеалів та цінностей, а отже - і групи нового зразка. Для підтримання етнічної ідентичності людини використовуються різноманітні стратегії. Однією з них є стратегія соціальної творчості А. Тешфела та Дж. Тернера, що може приймати неоднакові форми, які пов'язані з переглядом критеріїв чи об'єктів для порівняння, а саме

а) пошук нових засад для порівняння. Зміна змісту аутостереотипів слабких груп - приписування позитивних якостей своїй групі. Наприклад, групи з низьким економічним статусом характеризують себе за допомогою якостей щирості та доброти;

б) вибір для порівняльного аналізу менш успішних чи слабших груп. За умови несприятливого міжгрупового порівняння члени групи меншості, яка піддається дискримінації, можуть вибрати таку стратегію: прийняти правильну самоідентифікацію разом з негативною оцінкою групи. У даному випадку розвивається негативна етнічна ідентичність, яка може супроводжуватися почуттям меншовартості та навіть сорому за представників свого етносу.

Негативна етнічна ідентичність несприятливо впливає на міжгрупові стосунки, оскільки зумовлює загострення сприйняття дискримінації та збільшення суб'єктивної культурної дистанції з групою більшості. Помічено й несприятливий вплив негативної етнічної ідентичності на особистісний розвиток індивіда. Наприклад, школярі з національних меншин вирізняються низькою самооцінкою та невпевненістю у собі. Людина з негативною ідентичністю може по-різному реагувати на негативні судження про свій етнос та, як результат, на власний негативний "Я-образ". Вона може приписувати такі судження не собі, а іншим представникам свого етносу, встановивши психологічну межу між

групою і власним "Я". Таким чином забезпечується збереження високої самооцінки, не з'являється почуття меншовартості та розвивається нетотожність себе і власного народу. Іншою стратегією підтримання етнічної ідентичності є виокремлення всередині етносу підгрупи, яка отримує позитивні характеристики. Певною мірою підтримка етнічної ідентичності у групі з негативною оцінкою з боку суспільства відбувається за допомогою стратегії конструювання амбівалентної ідентичності, що сприяє частковому збереженню позитивного самоствердження та призводить до появи "комплексу роздвоєння особистості". Таке конструювання може здійснюватися засобами афективного, навіть агресивного акцентування уваги на власній ідентичності.

Теми рефератів:

1. Психодіагностика в етнопсихології.
2. Співвідношення між національною та соціокультурною ідентичністю.
3. Особливості психології розвитку національної самосвідомості в юності.

Література

1. Етнопсихологія: психодіагностичний практикум. Хрестоматія / Укл. А. М. Османова, Л. М. Співак. Київ: Університет «Україна», 2023. 128 с.
2. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
3. Співак Л. М. Психологія розвитку національної самосвідомості в юності: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. 300 с.
4. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2015. 271 с.
5. Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Київський ун-т імені Бориса Гринченка, 2018. 187 с.
6. Губко О. Психологія українського народу: наукове дослідження у 2-х кн. Кн. 2: Психологічні особливості наших країн у міжчасі Трипілля – сучасна Україна . ТОВ «Видавництво друкарня Діло», 2013. 400 с.
7. Капітон В. П. Український етнос у контексті сучасних цивілізаційних процесів (філософський аналіз): монографія. Київ: ДДФА, 2012. 220 с.
5. Платонюк К. Архетиповість нації: зміст та форми. Тернопіль: Лимар, 2011. 164 с.
6. Психологія мас: навч. посіб. / автор-упорядник Я.Є. Кальба. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. 2012. 208 с.
7. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
8. Піонтковська Д. В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. ун-т «Острозька академія», 2017. 195 с.

Тема № 5. Психологія нації: сутність, структура, своєрідність.

Семінарське заняття: національно-психологічні особливості як предмет

вивчення в етнопсихології.

Навчальна мета заняття: поглиблення знань, отриманих на лекції та під час самостійної роботи за темою

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), - 2 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання:

1. Системоутворюючі та динамічні компоненти психології нації.
2. Ментальність, її структурні складові.
3. Національно-психологічні особливості представників української нації.

Методичні вказівки до першого питання:

До системоутворюючих компонентів психології нації зазвичай відносять: національний темперамент, національний характер, мовлення, національні звичаї та традиції, національні почуття та настрої тощо. При відповіді на перше питання треба надати характеристику кожної дефініції, наприклад: Національний характер - це відносно стійкі психічні властивості народу, що залежать від конкретних історичних і соціально-економічних умов існування певної спільноти. Національний характер - це відносно стійка сукупність рис характеру, які властиві переважній більшості представників певної нації. В основі національного характеру лежить національна самосвідомість, у зв'язку з чим деякі західні вчені називають націю психологічним видом. На сьогодні національний характер є об'єктом значної уваги вчених - філософів, психологів, соціологів і політологів. У вітчизняній етнопсихології розробкою проблем національного характеру займаються В. Павленко., І. Вирост, П. Гнатюк, Л. Дробіжева, Л. Кострюкова. До динамічних компонентів психології нації відносять наступні види національно- психологічних особливостей, які треба охарактеризувати: мотиваційно- фонові національно-психологічні особливості, інтелектуально-пізнавальні національно-психологічні особливості, комунікативно-поведінкові національно-психологічні особливості, емоційно-вольові національно-психологічні особливості.

Методичні вказівки до другого питання: При відповіді на друге питання перш за все слід зрозуміти, що ментальність є інтегральною етнопсихологічною ознакою нації; по-друге, надати визначення ментальності, по-третє, охарактеризувати всі компоненти ментальності (емоційний, когнітивний, конативний). Також проаналізувати концепцію С.В. Лур'є „Центральна зона ментальності”. Ментальність - поняття відносно нове в науці. Воно увійшло в наукову сферу в середині 50-х років XX ст. завдяки дослідженням французьких учених Ж. Люб'є і Р. Мандру. Останнім часом це поняття стало дуже популярним і широкоживим. Терміном “ментальність” визначають певні соціально-психічні явища, тому, зазначає Л. Красавін, можна говорити про ментальність притаманну певній епосі, оскільки ментальність відображає духовний світ людини чи соціальної спільноти, епохи або етнокультури. Отже, категорія “ментальність” дає змогу аналізувати національний характер людей в етнічному контексті. Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, в системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні

магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, в сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо. Таким чином, якщо йдеться про якусь психологічну рису етносу або особливість його поведінки, можна почути, що “це закладено в нашій ментальності” або “це не відповідає нашій ментальності”. Отже, можна дати таке визначення поняття “ментальність”: ментальність - це цілісний вираз духовних спрямувань, що не зводяться до суми суспільної свідомості (релігії, науки, мистецтва тощо), а є специфічним відображенням дійсності, зумовленим життєдіяльністю народу в певному географічному і культурно-історичному середовищі етносу. Таким чином, ментальність - важливий етнопсихологічний феномен, і саме вона виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою особистості, народу, нації. Ментальність розглядають як систему, що створена трьома компонентами - емоційним, пізнавальним і поведінковим. Емоційний (емотивний) компонент ментальності складається з емоційних станів і переживань. Емоційний компонент дає певний енергетичний заряд ментальності, стимулює пізнавальну та поведінкову діяльність, мотивує її певним чином. Пізнавальний (когнітивний) компонент ментальності складається зі знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, які є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду (навчання). Пізнавальний компонент ментальності значною мірою дає змогу орієнтуватися народові в певних історичних ситуаціях. Поведінковий (конативний) компонент - це той компонент, що виражається у діях, вчинках етносу. Завдяки поведінковому компоненту реалізуються ціннісні орієнтації етносу. Отже, етнічна ментальність - це цілісна система образів, уявлень, ціннісно-сміслових утворень і “своєрідних правил життя”, що стимулює і регулює найдоцільніший у цих культурних і природних умовах тип поведінки. Типові психологічні риси етносуб'єктів, що зафіксовані в їхній ментальності, є водночас і своєрідними “мітками” того природного і соціального середовища, у якому вони сформувалися. Саме етнічна ментальність стає на сучасному етапі відносно самостійним і навіть визначальним соціально-історичним фактором, що зумовлює не тільки процеси етногенезу, а й суспільно-політичні процеси в державі.

Методичні вказівки до третього питання Відповідаючи на третє питання, слід додержуватися запропонованої наступної схеми:

а) національно-психологічні особливості українського народу в працях видатних представників української думки. Психічний склад нації. Національний характер: визначення, основні ознаки;

б) авторські концепції українського національного характеру. Психологічні константи в характеристиці української нації за В. Янівим. Д. Чижевський про риси українського національного характеру;

в) узагальнена концепція характеристик українців за В. Павленком і С. Тагліним. Інтровертованість, емоційність та індивідуалізм як універсалії українського національного характеру;

г) самостійні етнічні типи у регіонах України. Особливості галичан за О. Субтельним;

д) чинники українського національного характеру: екологічний, взаємодія з іншими народами, геополітичний, історичний, релігійний, сімейний.

Питання цільових виступів слухачів магістратури

1. Національний характер: підходи до дослідження національного характеру.

2. Зміст національного характеру.

3. Фактори розвитку національного характеру.

Теми рефератів

1. Концепції українського національного характеру

2. Національно-психологічні особливості українського народу.

3. Психологічні універсали в характеристиці української нації.

4. Етнічна самосвідомість і національна ідея українського народу.

5. Особливості матеріальної та духовної культури українців.

Література

1. Гомонюк О. М., Купчишина В. Ч., Сердюк Ю.І. Етнопсихологія (у схемах і таблицях): навч. посіб. / за ред. О.М.Гомонюк. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2012. 232 с.

2. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 431 с.

3. Етнопсихологія: психодіагностичний практикум. Хрестоматія / Укл. А. М. Османова, Л. М. Співак. Київ: Університет «Україна», 2023. 128 с.

4. Казьмирчук М. Г. Етнополітика: підручник. Київ: УкрСіч, 2013. 360 с.

5. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: навч. посіб. Київ : МАУП, 2011. 144 с.

6. Павленко В. М. Етнопсихологія: підруч. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 448 с. (<https://karazinbook.com>).

7. Пірен М. І. Етнопсихологія: підручник. Київ: Університет Україна, 2011. 448 с. (<https://www.yakaboo.ua>).

8. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія: навч. посіб. 3-є вид., випр. і доп. Київ: Каравела, 2016. 264 с.

9. Співак Л. М. Психологія розвитку національної самосвідомості в юності: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. 300 с.

10. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2015. 271 с.

11. Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2018. 187 с.

12. Губко О. Психологія українського народу: наукове дослідження у 2-х кн. Кн. 2: Психологічні особливості наших країн у міжчасі Трипілля – сучасна Україна. ТОВ «Видавництво друкарня Діло», 2013. 400 с.

13. Капітон В. П. Український етнос у контексті сучасних цивілізаційних процесів (філософський аналіз): монографія. Київ: ДДФА, 2012. 220 с.

14. Коршук Р. М. Етнополітологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 200

с.

Тема № 6. Міжгрупове сприйняття в міжетнічних відносинах.

Семінарське заняття: Специфіка міжнаціональних відносин людей.

Навчальна мета заняття: систематизація та поглиблення знань, отриманих на лекції та під час самостійної роботи за темою

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), - 2 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання:

1. Основні види та засоби міжетнічної взаємодії
2. Вплив етнічних установок на міжетнічну взаємодію
3. Національно-культурні чинники взаємодії та спілкування
4. Етнічні відмінності у мовленнєвому спілкуванні.

Методичні вказівки до першого питання теми:

Міжетнічну взаємодію слід розглядати як сукупність різних контактів між етносами, що призводять до зміни індивідуальних та соціальних характеристик кожної з взаємодіючих етнічних груп, або їх представників. Також треба мати на увазі можливість інтеграції їх певних якостей та властивостей як наслідки міжетнічної взаємодії.

Розкриваючи питання необхідно охарактеризувати:

- види взаємодії – вплив, протидію, сприяння;
- результати міжетнічної взаємодії – асиміляція, сегрегація, дискримінація, геноцид
- засоби міжетнічної взаємодії.

Основним засобом міжетнічної взаємодії є мова. Сьогодні в світі існує 2796 мов і 8 тис. діалектів. Мова виникає, існує, змінюється водночас із зміною епох, а інколи зникає (наприклад, латинська мова). Чимало слів відмирає, забувається чи набуває нового змісту. Кожна мова має свій національний дух, відображає національну життєдіяльність і проявляється у процесах спільної діяльності та спілкування. Однак національна сутність і світогляд народу зумовлені життєвими обставинами. Мова виступає однією із основних ознак етносу. Динаміка етномовних процесів віддзеркалює особливості етногенезу. Мова є сховищем знань, здобутих упродовж історії розвитку етносу (надбань культури) та виступає засобом передачі соціального досвіду від покоління до покоління. Мова є не лише засобом спілкування, а й природним джерелом інформації про світ і передусім про власний народ. Мова - це знакова система будь-якої фізичної природи, що виконує пізнавальну та комунікативну функції людського буття.

Існує два види мови:

- 1) природна, що слугує формою вираження думок і засобом спілкування між людьми;
- 2) штучна, що створена для вузьких потреб. Наприклад, мова сигналів - азбука Морзе, мова математичних символів.

За своєю природою мова - явище соціальне. За своєю фізіологічною основою мова виступає як друга сигнальна система (І. П. Павлов). Мова є феноменом формування свідомості. Завдяки існуванню мови є можливим

абстрактне мислення.

Ідею про існування взаємозв'язку між мовою та етносом вперше було висловлено у ХІХ ст. В. Гумбольдтом. Ця ідея полягає у нерозривності мови і людського способу життя, мови та світогляду. Головним надбанням лінгвістичної концепції В. Гумбольдта є розуміння діалектичного співвідношення між соціальним та індивідуальним у мовленнєвій діяльності. В основу його вчення про мову було покладено поняття "мовної форми", що означає особливий для певної мови спосіб об'єднання звукового матеріалу та психологічного змісту, а точніше - спосіб пристосування звуків для вираження психологічного змісту. Г. Штейнталь розглянув мову як складову психіки. Існування племінних, національних мов він пояснив за допомогою єдності фізичної організації (завдяки єдності походження і єдності середовища). А вплив тілесних впливів на душу призводить до появи схожих в усіх індивідів властивостей і схильностей, у результаті чого всі вони характеризуються однаковим народним духом. Тому, всі загальні риси в мові та у психіці в цілому в представників однієї нації зумовлено спадковістю. Національну мову як феномен культури визначив І. Огієнко. У своїй роботі "Українська культура" він висловив таку думку: "Мова - це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова - це форма нашого життя, життя культурного і національного, це форма національного організування. Мова - душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно не сама по собі мова, а мова, як певний орган культури, традицій... і поки з/сине мова - житиме й народ, його національність. Не стане мови - не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж другим народом ". Кожна мова має свій національний дух і відображає національну діяльність, буття, вона твориться в процесі спілкування і життєдіяльності. Мова є віддзеркаленням світогляду народу та його вдачі, становлення яких відбувається у повсякденних умовах. Уся специфіка народного буття виявляється в мові народу. Мова є шляхом усвідомлення моральних й естетичних ідеалів. Вона фіксує історичні етапи розвитку етносу та особливості особистого буття індивідів.

Методичні вказівки до другого питання теми Друге питання потребує висвітлення особливостей такого виду соціальної установки як етнічна. У сучасному тлумаченні етнічні установки — це готовність особистості сприймати ті чи інші явища етнічного життя та міжетнічних стосунків і, відповідно до цього сприймання, діяти певним чином у конкретній ситуації.

Етнічна установка, за визначенням Л. Орбан, - це внутрішній стан готовності особистості або груп людей до специфічного, характерного тільки для них (представників тієї чи іншої національної спільноти) прояву почуттів, інтелектуально-пізнавальної та вольової активності, динаміки та характеру взаємодії, спілкування, які відповідають існуючим національним традиціям. В. Ядов, який вивчав соціальні установки (до яких належать і етнічні установки), виділяє в них три компоненти: когнітивний, тобто пізнавальний, інтелектуальний компонент; емоційний та конативний (поведінковий) компоненти.

Методичні вказівки до третього питання теми: національно-культурні

чинники взаємодії та спілкування:

Національно-культурна специфіка спілкування складається з системи чинників, які визначають відмінності в організації, функціях і способах опосередкування процесів спілкування, що є характерними для певної культурно-національної спільності. До системи національно-культурних чинників спілкування належать:

- чинники, які пов'язані з культурною традицією, що виявляються: у дозволі чи забороні певних типів і різновидів спілкування, стереотипності ситуацій, які відтворюють акти спілкування, що належать до культурного фонду даного етносу; етикетних характеристиках актів спілкування; рольових та соціально-символічних особливостях спілкування. У цьому випадку відтворюваним цілим виступає не окреме висловлювання, а комплекс вербальної та невербальної поведінки, що є нормативним для конкретної ситуації. Чинники, які пов'язані з культурною традицією, виявляються у номенклатурі та функціях мовних і текстових стереотипів, що використовуються у спілкуванні; в організації текстів. Проявами цих чинників є структура текстів і система синонімів, в яких відображається різноманіття сфер діяльності.

У різних народів комунікативні акти є стандартними за складом комунікантів: батько - син; чоловік - дружина, брат - сестра, господар - гість тощо. Такі акти регулюються за допомогою різноманітних соціальних правил, що прийняті в культурі. Наприклад, на поведінку гостя абхазького дому накладено обмеження, якого немає в багатьох слов'янських народів: гість не повинен говорити дівчині з цього дому про своє кохання. Різнотипними є й варіанти вербальних і невербальних привітань (прощань) у різних народів. Це зумовлено тим, що акти привітання є універсальним елементом будь-якого акту спілкування, а тому вони повинні відповідати різним вимогам. Наприклад, відображати функціональні зв'язки між комунікантами (студент - декан) чи різні ролі (функції). Наприклад, у Чехії, у вищих навчальних закладах, тривалий час віталися таким чином: товариш декан або Ваша Спектабиліта. Орієнтація на соціальний статус чітко простежується у специфічному японському невербальному привітанні - поклони, в якому той, хто зустрічає, "згинається навпіл", "застигає" на місці та опускає голову. Потім він крадькома кидає погляд, щоб одночасно з гостем розігнутися. За час поклону варто оцінити свого візаві. У слов'ян (українців, росіян) звертання до певної особи на ім'я, на ім'я та по батькові чи на прізвище чітко визначається соціальними та віковими ознаками. Аналогічно використовуються й форми привітання: "Доброго дня (вечора чи ранку)!", "Добридень!", "Здрастуйте, як справи?", "Здоровенькі були!", "Привіт!", "Здоров був!" й т. ін. Ескімоси з річки Коппер вітають чужоземців ударом кулака по голові чи по плечу. Полінезійці обіймаються і потирають один одному спину.

- чинники, які пов'язані із соціальною ситуацією і соціальною функцією спілкування. Ці чинники співвідносяться передусім з функціонально-стилістичними особливостями та етикетними формами;

- чинники, які пов'язані з особливостями опосередкування і протікання

психічних процесів, різних видів діяльності (наприклад, зв'язок мовлення з певними видами діяльності). Ці чинники виявляються у психолінгвістичній організації мовленнєвої діяльності та номенклатурі, функціях і особливостях протікання психічних процесів. Наприклад, європейський архітектор бачить лінію, а японський - точку, як перетин ліній. Тому, в Японії називають перехрестя, а не вулиці. Будинки нумеруються не за порядком, а за часом будівництва.

Дистанція у процесі спілкування має культурологічне значення. Наприклад, американці зазвичай ображаються, якщо іноземці занадто близько наближаються до них у процесі спілкування. На думку англійців, американці стоять занадто близько, говорять голосно і не дивляться співрозмовникові в очі. Німці тримають двері при розмові закритими, тоді як американці на противагу - відчиненими, оскільки людина, яка стоїть на порозі з точки зору німця перебуває в приміщенні, а з точки зору американця - назовні;

- чинники, які пов'язані з наявністю у тезаурусі конкретної спільності певних специфічних реакцій, понять і т. ін., тобто зі специфікою детонації, що виявляються у системі традиційних образів, порівнянь і символів, які використовуються у процесі спілкування, у системі кінесичних засобів;

- чинники, які пов'язані зі специфікою мови певної спільності. Проявом цих чинників є певна система стереотипів. Наприклад, стереотипна форма розмови в Японії, в якій переважають самознищувальні форми: "жалюгідний тип буде говорити про свою негідну дружину, про своїх дітей-кретинів, про ваші царські хороби, про вашу дружину, яка має осяйну красу і та ін; визначений порядок особового звертання у різних мовах і культурах; додаванні певних слів - пані, сер, фрау й т. ін.; специфіка образів, порівнянь, структури і змісту текстів, психолінгвістичної організації мовленнєвої чи іншої діяльності.

Методичні вказівки до четвертого питання теми: Етнічні відмінності у мовленнєвому спілкуванні.

При відповіді слід визначити, що національно-культурні чинники спілкування забезпечують його варіативність на різних рівнях. В ідеальному описі процесу спілкування повинні бути представлені усі перераховані нижче компоненти. Виокремлюють шість рівнів етнічних відмінностей мовленнєвого спілкування:

1. Процес спілкування як єдине ціле, як діяльність спілкування (функціонально-цільовий аспект спілкування). Спілкування можна розглядати як усвідомлювану та цілеспрямовану діяльність чи як квазіспілкування, тобто функціонально порожній процес, який за формою є спілкуванням. Саме в останньому випадку національно-культурні особливості виявляються особливо яскраво.

2. Соціально-рольовий аспект процесів спілкування. На цьому рівні цікавить не квазіспілкування та спілкування як процес, а такі варіанти протікання процесу спілкування, які зумовлено тотожністю ситуацій. З психологічної точки зору, це функціонально-стилістичні різновиди спілкування, соціальний символізм спілкування (наприклад, система стосунків між керівником і підлеглим, батьками та дітьми і т. ін.).

3. Засоби спілкування. На такому рівні не лише визначається своєрідна ієрархія засобів мовлення - перехід від текстів, загадок і прислів'їв до традиційних образів, порівнянь та окремих лексем, що здійснюється за допомогою розгорнутих мовленнєвих стереотипів, і група немовних засобів (передусім, кінесика - міміка, жести й пантоміміка), а також взаємодія між ними.

4. Психолінгвістична організація процесів спілкування, тобто їх детермінація на рівні психологічної операції.

5. Ситуативно-психологічна організація процесів спілкування, тобто їх варіативність. Прикладом такої варіативності є проксеміка.

6. Рівень реалізації комунікативних процесів, які взяті поза конкретною ситуацією спілкування, що виявляється у гучності, тембрі та темпі мовлення.

Питання цільових виступів слухачів магістратури

1. Культура і спілкування в поліетнічному середовищі.
2. Стилi міжетнічного спілкування.
3. Відмінності між вербальним і невербальним спілкуванням між представниками різних етносів.
4. Особливості невербальної комунікації в різних народів.

Література

1. Гомонюк О. М., Купчишина В. Ч., Сердюк Ю.І. Етнопсихологія (у схемах і таблицях): навч. посіб. / за ред. О. М. Гомонюк. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2012. 232 с. (<https://psy.khnu.km.ua>).
2. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 431 с.
3. Етнопсихологія: психодіагностичний практикум. Хрестоматія / Укл. А. М. Османова, Л. М. Співак. Київ: Університет «Україна», 2023. 128 с.
4. Казьмирчук М. Г. Етнополітика: підручн. Київ: УкрСіч, 2013. 360 с.
5. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с. (<https://ipiend.gov.ua>).
6. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2015. 271 с. (<https://shron1.chtyvo.org.ua>).
7. Коршук Р. М. Етнополітологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 200 с. (<https://alerta.kiev.ua>).
8. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 2. С. 51–57.
9. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / за ред. С. Римаренко. Київ: ІПіЕНА ім. І. Ф. Кураса НАП України. 2014. 188 с.
10. Психологія мас: навч. посіб. / автор-упорядник Я. Є. Кальба. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2012. 208 с. (<https://knygy.com.ua>).
11. Сміт Е. Нація та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр, 2013.

278 с.

Тема № 7. Психологія міжетнічних конфліктів.

Семінарське заняття: Етнічні конфлікти: чинники виникнення та шляхи врегулювання.

Навчальна мета заняття: сформувати у слухачів магістратури навички аналізу та розв'язання конфліктів з урахуванням етнічних особливостей осіб (груп).

Кількість годин - 2 год. (денна форма навчання), - 0 год. (заочна форма навчання).

Навчальні питання:

1. Теорії виникнення етнічних конфліктів.
2. Чинники етнічних конфліктів.
3. Шляхи врегулювання етнічних конфліктів.

Методичні вказівки до першого питання:

У психології міжетнічних відносин вивчаються проблеми виникнення, протікання та врегулювання конфліктів, що розглядаються у руслі більш загальних теорій.

Теорії міжгрупових конфліктів як продукту універсальних психологічних характеристик

Однією з перших соціально-психологічних концепцій, згідно з якою колективна боротьба детермінується інстинктом "забіжуватості", виступає гідравлічна модель У. Макдугалла. Дослідник вважає, що в організмі людини є деякий природний імпульс, що зумовлює появу агресивності. Гідравлічну модель психіки було покладено в основу теорії З. Фрейда про чинники війн в історії людства. Вчений відзначив, що ворожості між групами неможливо уникнути, оскільки конфлікт інтересів між людьми розв'язується лише за допомогою насильства. Індивід наділений деструктивним потягом, який початково спрямований всередину, однак потім цей потяг спрямовується на зовнішній світ, тобто є сприятливим для людини. Ворожість між групами позитивно впливає на їх розвиток, оскільки сприяє появі стабільності, встановленню почуття спільності у представників певних груп. Ворожість по відношенню до якої-небудь групи може виступати чинником об'єднання декількох інших груп, наприклад під час війни. Сприятливий вплив ворожості на людину, групу та об'єднання груп призводить до неможливості уникнення насильства. Провідна ідея гідравлічної моделі К. Лоренца полягає у тому, що агресивна поведінка людей, яка виявляється під час війн, злочинів і т. ін., зумовлена біологічно заданою агресивністю. Водночас агресія людини, що спрямована на вороже налаштованих сусідів, сприяє збереженню групи. Л. Берковіц вважав, що об'єктом агресії може виступати не лише людина, а й група в цілому, наприклад, за критеріями расової та етнічної належності. За допомогою своїх ідей дослідник пояснив чинники расових хвилювань і конфліктів, зумовлених етнічними упередженнями. Недоліком перерахованих вище теорій є те, що вони зводять між-групові конфлікти до внутрішньо особистісних чи міжособистісних, не зважаючи на такі соціальні чинники як цінності, норми та

інші регулятори поведінки.

Теорії міжгрупових конфліктів, основою яких виступають індивідуальні відмінності

Соціально-динамічна концепція авторитарної особистості, як одна з найбільш відомих теорій з даної групи, була обґрунтована американськими науковцями Т. Адорно, Е. Френзель-Брунсвіком, Д. Левінсоном і Р. Сенфордом. Ставлення до чужих груп розвивається у процесі соціалізації дитини в ранньому дитинстві та детермінується амбівалентністю емоційних взаємин у сім'ї. Так, у індивіда, якого виховували в авторитарній сім'ї, частина агресії спрямована на ті зовнішні групи, з якими індивід себе не ідентифікує. Окрім неприйняття чужих груп до характеристик авторитарної особистості належать й такі:

- конвенціоналізм, тобто дотримання традиційних соціальних норм;
- беззаперечна покора владі та авторитетним особистостям;
- авторитарна агресія, що спрямована на людей, які порушують конвенційні норми і пов'язана з потребою засудити чи покарати їх;
- антиінтрацепція - неприйняття всього суб'єктивного, чуттєвого, сповненого фантазії;
- стереотипність мислення та схильність до марновірства (віри в забобони);
- силове мислення і культ сили, тобто мислення за допомогою понять сила-слабкість, володарювання-покора та підтримка жорстких методів влади;
- деструктивність і цинізм - загальна ворожість, злобне ставлення до людства;
- проективність - схильність вірити в силу заговорів і похмуре майбутнє людства;
- сексуальне святенництво.

Соціальні та економічні кризи, політичні перевороти і т. ін. виступають основними чинниками появи авторитарної особистості в якій-небудь країні.

Теорії реального конфлікту

В основу цих теорій покладено припущення про те, що міжгрупові конфлікти з'являються у результаті несумісності групових інтересів. У цьому випадку перемогу може отримати лише одна сторона з одночасним неврахуванням і невдоволенням інтересів іншої. Прихильник теорії реального конфлікту М. Шеріф припускає, що функціональна взаємозалежність між двома групами у формі конкуренції зумовлює появу ворожості, яка виявляється у негативних стереотипах, у зростанні групової згуртованості. Описане вище в цілому призводить до ворожих дій. Ідеї М. Шеріфа започаткували появу низки теорій, в яких використовувався соціально-психологічний підхід до вивчення міжгрупових відносин, згідно з яким основним джерелом міжгрупової ворожості виступають характеристики міжгрупової взаємодії. Однак поза увагою дослідника залишилися внутрішні закономірності соціально-психологічних процесів, що й стало підставою для обґрунтування нових теорій, зокрема теорій соціальної ідентичності.

Теорії соціальної ідентичності

За результатами досліджень А. Тешфела та групи науковців було з'ясовано, що найбільш значущими умовами появи міжетнічних конфліктів виступають соціальна ідентичність і пов'язані з нею когнітивні та перцептивні процеси. У проведеному експерименті взяли участь створені за випадковим порядком групи англійських школярів, між якими не було конфліктів інтересів чи міжгрупової ворожості. Однак досліджуванам про це не було відомо. Тому, грошову винагороду за участь в експерименті з-поміж учасників своєї та чужої груп ними було розподілено на користь своєї групи, що виступило свідченням підтримання позитивної соціальної ідентичності. Таким чином, соціальна категоризація зумовлює появу міжгрупової дискримінації та ворожості по відношенню до чужої групи.

Методичні вказівки до питання «Чинники етнічних конфліктів»

Соціально-психологічні чинники етнічних конфліктів зумовлюють формування та функціонування суспільної думки з питань щодо національних і міжнаціональних цінностей і виявляються у вигляді національної та етнічної дискримінації.

До основних психологічних чинників етнічних конфліктів належать:

- етнічна та національна упередженість;
- націоналістичні настрої.

Етнічна та національна упередженість - це установка упередженого чи ворожого ставлення до представників певних етнічних груп, будь-яких фактів дійсності, що пов'язані з їх діяльністю, поведінкою, соціальним станом, без достатніх для цього підстав і знань. Значущими умовами розвитку етнічної та національної упередженості виступають соціально-економічні умови нерівності щодо різних спільностей, які разом співіснують. Економічний чинник призводить до появи ксенофобії як форми національної упередженості. Ксенофобія - це неприязнь до іноземців в цілому. Ксенофобія найчастіше зустрічається у тих етнічних групах, в яких існує конкуренція на ринку праці. Націоналістичні настрої є окремим видом предметно-орієнтованих суспільних настроїв, яким притаманні емоційний характер, імпульсивність і динамічність. Націоналістичні настрої з'являються у результаті дії механізму переміщення, за допомогою якого певні емоційні реакції людей (гнів чи ворожість) спрямовуються на який-небудь об'єкт (людину, політичну партію, ідеї, уявлення, ідеологію, річ або тварину), який не має жодного відношення до дійсних чинників цих емоцій. Спрямованість настроїв на етнічну спільність - свою чи чужу, що супроводжується відповідним комплексом почуттів, стереотипів і установок, призводить до появи націоналістичних чи патріотичних настроїв.

Методичні вказівки до питання «Шляхи врегулювання конфліктів»

У деяких багатонаціональних країнах існують служби, які орієнтовані на розв'язання етнічних конфліктів. Виділяють три основних шляхи розв'язання етнічних конфліктів:

- 1) застосування правових механізмів (за допомогою зміни

законодавства, зміни соціальної структури);

2) переговори - основна форма участі психологів у конфліктологічній службі - посередництво під час проведення переговорів з суб'єктами конфліктів;

3) інформаційний шлях, який передбачає:

а) взаємний обмін інформацією між групами за дотримання умов, які сприятимуть зміні ситуації. Психологи повинні брати участь у виборі способів подачі інформації у ЗМІ при висвітленні гострих конфліктів;

б) підвищення психологічної компетентності представників конфліктуючих груп за допомогою ознайомлення з соціально-психологічною інформацією, що сприяє появі таких уявлень про процеси, які зумовлюють вплив на міжетнічні відносини; психологічне розуміння конфлікту;

в) передача інформації про схоже та відмінне між різними культурами та їх представниками;

г) цілеспрямований показ фільмів з позитивним героєм-представником конфліктуючої сторони (темношкірий поліцейський і т. ін.).

Підготуватись до дискусії на тему: «Які конфлікти легше вирішити: конфлікти політичних інтересів чи конфлікти національних цінностей?»

Теми рефератів

1. Культурна специфіка моделей конфліктів та протиріч.
2. Конформність як регулятор поведінки індивіда в етнічній групі. Характеристика культурно-мовних конфліктів.
3. Типологія міжетнічних конфліктів.
4. Способи вирішення міжетнічних конфліктів.

Література

1. Гомонюк О. М., Купчишина В. Ч., Сердюк Ю.І. Етнопсихологія (у схемах і таблицях): навч. посіб. / за ред. О.М.Гомонюк. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2012. 232 с. (<https://psy.khnu.km.ua>).
2. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 431 с.
3. Етнопсихологія: психодіагностичний практикум. Хрестоматія / Укл. А. М. Османова, Л. М. Співак. Київ: Університет «Україна», 2023. 128 с.
4. Казьмирчук М. Г. Етнополітика: підручник. Київ: УкрСіч, 2013. 360 с.
5. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с. (<https://ipien.gov.ua>).
6. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2015. 271 с. (<https://shron1.chtyvo.org.ua>).
7. Коршук Р. М. Етнополітологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 200 с.
8. Курченко Л. М. Міжкультурний аспект невербальної комунікації (на матеріалі німецьких і українських комунікативних жестів). *Studia Linguistica*. 2010. Вип. 4. С. 433–438.

9. Манакин В. Н. Мова і міжкультурна комунікація : навч. посіб. Київ: Академія, 2012. 288 с.
10. Махній М. М. Етнопсихологія і міжкультурна комунікація. Чернівці : Вид-вець Лозовий В. М., 2015. 256 с.
11. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 2. С. 51–57.
12. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / за ред. С. Римаренко. К.: ІПіЕНА ім. І. Ф. Кураса НАП України. 2014. 188 с.
13. Психологія мас : навч. посіб. / автор-упорядник Я.Є. Кальба. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. 2012. 208 с. (<https://knugy.com.ua>).
14. Сміт Е. Нація та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр, 2013. 278 с.
15. Халілев Р. А. Міжетнічні конфлікти та їх зв'язок зі станом оперативної обстановки. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Сер. «Юридичні науки»*. Т. 26 (65). 2013. № 1. С. 300–310.
16. Яремчук О. В. Мультикультуралізм як принцип консолідації етнічних груп та особистостей в соціальній роботі. *Вісник Одеського національного університету*. Т. 19 (2). С. 366-375.

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна

1. Гомонюк О. М., Купчишина В. Ч., Сердюк Ю.І. Етнопсихологія (у схемах і таблицях): навч. посіб. / за ред. О. М. Гомонюк. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2012. 232 с.
2. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: монографія. Київ: Самміт-книга, 2010. 432 с.
3. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 431 с.
4. Етнопсихологія: психодіагностичний практикум. Хрестоматія / Укл. А. М. Османова, Л. М. Співак. Київ: Університет «Україна», 2023. 128 с.
5. Казьмирчук М. Г. Етнополітика: підручник. Київ: УкрСіч, 2013. 360 с.
6. Львовчикіна А. М. Етнопсихологія: навч. посіб. Київ: МАУП, 2011. 144 с.
7. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
8. Павленко В. М. Етнопсихологія: підруч. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 448 с.
9. Пірен М. І. Етнопсихологія: підручник. Київ: Університет Україна, 2011. 448 с.
10. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія. Київ: Каравела, 2011. 264 с.

11. Співак Л. М. Психологія розвитку національної самосвідомості в юності: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. 300 с.

Допоміжна

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2015. 271 с.
2. Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2018. 187 с.
3. Губко О. Психологія українського народу: наукове дослідження у 2-х кн. Кн. 2: Психологічні особливості наших країн у міжчасі Трипілля – сучасна Україна (Олексій Губко). ТОВ «Видавництво друкарня Діло», 2013. 400 с.
4. Капітон В. П. Український етнос у контексті сучасних цивілізаційних процесів (філософський аналіз): монографія. Київ: ДДФА, 2012. 220 с.
5. Корнюх А. О. Ставлення українських жінок до міжнаціонального шлюбу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. № 4. С. 140–145.
6. Коршук Р. М. Етнополітологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 200 с.
7. Курченко Л. М. Міжкультурний аспект невербальної комунікації (на матеріалі німецьких і українських комунікативних жестів). *Studia Linguistica*. 2010. Вип. 4. С. 433–438.
8. Манакін В. Н. Мова і міжкультурна комунікація : навч. посіб. Київ: Академія, 2012. 288 с. 19. Махній М. М. Етнопсихологія і міжкультурна комунікація. Чернігів : Вид-вець Лозовий В. М., 2015. 256 с.
9. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 2. С. 51–57.
10. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / за ред. С. Римаренко. К.: ІПіЕНА ім. І. Ф. Кураса НАП України. 2014. 188 с.
11. Платонюк К. Архетиповість нації: зміст та форми. Тернопіль: Лимар, 2011. 164 с.
12. Психологія мас: навч. посіб. / автор-упоряд. Я.Є. Кальба. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2012. 208 с.
13. Сміт Е. Нація та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр, 2013. 278 с.
14. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
15. Халілев Р. А. Міжетнічні конфлікти та їх зв'язок зі станом оперативної обстановки. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Сер. «Юридичні науки»*. Т. 26 (65). 2013. № 1. С. 300–310.
16. Піонтковська Д. В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. ун-

т «Острозька академія», 2017. 195 с.

17. Семіліт М. В. Етнопсихологічні особливості проєктування життєвого шляху особистості. *Проблеми політичної психології: зб. наук. праць*. 2020. Вип. 9 (23). С. 255-258.

18. Ставицький Г. А. Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2016. 272 с.

19. Яремчук О. В. Мультикультуралізм як принцип консолідації етнічних груп та особистостей в соціальній роботі. *Вісник Одеського національного університету*. Т. 19 (2). С. 366-375.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Вундт В. Індивідуум і нація. С. 56-65. URL: [http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%92%D0%A3%-D0%9D%D0%94%D0%A2%20-%201\)%20B8%D0%9F%-D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D0%B8%D1%8F%20%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%202002%2017%D1%.81.pdf](http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%92%D0%A3%-D0%9D%D0%94%D0%A2%20-%201)%20B8%D0%9F%-D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D0%B8%D1%8F%20%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%202002%2017%D1%.81.pdf).

2. Навчально-методичні проблеми розробки сценаріїв конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві: посібник / М.-Л. А. Чепа, М. І. Савіна, С. Є. Солодчук [та ін.]; за редакцією Чепи М.-Л. А. Київ: Педагогічна думка, 2015. 80 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/-/10060/1/%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87-%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4_%D0%BF%D0%BE%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf.

3. Пошукова система Google Академія (Google Scholar) - <http://scholar.google.com>.

4. Сайт «Brain Maps» - <http://brain-maps.org>.